

BEDEVAARTPIJPEN 1

door Jos Engelen en Ferrie Kompier

Inleiding

Het doen van bedevaarten, het maken van tochten naar heilige plaatsen, heeft altijd een voorname rol gespeeld in het leven van de mensen. Het verschijnsel om naar een of ander heiligdom te trekken, alleen of met een groep, om daar bepaalde gunsten af te smeken, om boete te doen of uit dankbaarheid is niet een christelijk bedenkfel.

Plaatsen van eredienst aan de godheid bevonden zich bij voorkeur op bergen: ook de tempel van Jeruzalem werd op een berg gebouwd. Waar geen bergen waren, bouwde men er een: de toren van Babel is daar een voorbeeld van. Alleen de Germanen schijnen het heilige eerder gezocht te hebben in heilige bossen. De plaatsnaam Heilo is hier een herinnering aan.

Merkwaardig is, dat tal van Mariabedevaartplaatsen niet direct teruggaan op een beeld als wel op een stuk grond, een boom of bos, of een put. (1) Het lijkt erop, of daarmee een heidense cultusplaats gekerstend is geworden. Runxputte onder Heilo, waar Onze Lieve Vrouw ter Nood wordt aangeropen is zo'n plek, Onze Lieve Vrouw in 't Zand bij Roermond is een andere. Dat de legende later een beeldje uit de put op het zand, *'die verscholen lag onder een prachtige schaduwelk'* (2), liet ophalen, doet hier niets aan af. Het gaat om de 'heilige' plaats, waar mensen naartoe gaan in hun nood om een gunst af te smeken, of terugkeren om een gelofte in te lossen.

Het volgende mag als voorbeeld dienen. In het eerste hoofdstuk van het bijbelboek 1 Samuel staat het verhaal van een oudtestamentische bedevaart naar het heiligdom Sjilo, het verhaal van een man uit Rama met name Elkana die twee vrouwen had, van wie de een Anna heette en de ander Peninna. *'Elk jaar ging die man uit zijn woonplaats op om zijn hulde en offers te brengen aan Jahweh der heirscharen in Sjilo.'* (1 Samuel 1,1-3) Bij die gelegenheden plaagde Peninna haar mededingster, omdat deze kinderloos was. *'Zo ging het alle jaren; telkens als ze opgingen naar het huis van Jahweh tergde zij haar.'* (1 Samuël,7) Dan op een keer doet Anna in Sjilo een gelofte: als Jahweh haar een mannelijk kind wil schenken, zal zij hem aan Jahweh toewijden al de dagen van zijn leven. Als zij een jaar later terugkomt, kan zij Jahweh bedanken, omdat haar wens in vervulling is gegaan. Hier is Sjilo nog het heiligdom, later zal dit voor joden, christenen en islamieten om verschillende redenen Jeruzalem worden.

Bedevaartsouvenirs

In onze middeleeuwen was het eerst en vooral Palestina, het H. Land, waarheen de christenen pelgrimeerden. Maar ook naar Rome als plaats waar de apostelen Petrus en Paulus de marteldood stierven, trokken de gelovigen ter bedevaart, zoals ook het graf van St.-Jacobus te Santiago de Compostela in Spanje een geliefd reisdoel was. 'Geliefd' is misschien niet altijd het juiste woord: in de middeleeuwen kwam namelijk het opleggen van een bedevaart als straf door de wereldlijke en kerkelijke overheid zeer in zwang. Bij terugkeer moest de gestrafte de rechtbank een bewijs kunnen overleggen. Dat bewijs zal zeker een gezegeld document geweest zijn. Maar men nam ook een pelgrimsinsigne mee als souvenir. Hiervan zijn er bij het stads-onderzoek in Amsterdam een aantal gevonden, meestal een legering van tin en lood, gegoten in mallen van lei of speksteen. Later komen koperen insignes in zwang, terwijl ook melding wordt gemaakt van zilveren en vergulde exemplaren. Ze beelden meestal het mirakel uit waarom de bedevaartplaats bekend geworden is. Alleen Santiago kende als teken de jacobschelp en Rome een afbeelding op papier of perkament van de zweetdoek van Veronica, maar ook hiervan is een tinnen exemplaar bekend, dat gevonden is in Amsterdam. (3)

Pijpaarden beeldjes

Als je als pelgrim toch nog iets meer wilde meenemen van je bezoek, kon je natuurlijk ook nog plaatjes en pijpaarden beelden of reliëfs kopen. Al in de 14e eeuw is Keulen bekend om zijn pijpaarde-industrie, maar de witbakkende klei zal in die tijd zeker geen 'pijp'aarde' geheten hebben.

Vanaf de 2e helft van de 15e eeuw komt deze industrie ook in Nederland, België en Duitsland tot grote bloei. Behalve Kampen werd vooral Utrecht beroemd om de kwaliteit van de pijpaarden beeldjes. Utrechtse beeldjes werden zelfs eind 15e, begin 16e eeuw in Luik en Westfalen gebruikt voor het maken van nieuwe modellen. Er werden dunwandige beelden gemaakt van ca. 30 tot 100 cm, voor klooster, huis en hof, maar ook kleinere van minder dan 10 cm en reliëfs met platte achterkant. Die kleinere beeldjes dienden als handelswaar en 'souvenirs' van bedevaartplaatsen.

Tot in Frankrijk en Spanje zijn ze teruggevonden deze export-artikelen uit Utrecht. (3) Soms werden deze beeldjes en reliëfs op feestkoeken geplaatst ter ere van St.-Nicolaas, het nieuwe jaar of Driekoningen. Nog altijd kun je in Duitsland in de maanden voor Kerstmis de zg. Nikolausmännchen aantreffen

waarin een pijp meegebakken zit. Tot het eind van de 15e eeuw waren het religieuze beeldjes, vooral madonna's met kind, maar ook de heilige Barbara, Catharina en Maria Magdalena als symbolen van geloof, hoop en liefde waren populair. Later, in de 16e eeuw maar zeker na de reformatie - weg met de santenkraam! - zijn de profane voorstellingen van spelende kinderen en dieren de produkten, die de pijparden-beeldenindustrie op de been moesten houden. Elke gravende pijpliefhebber zal op fragmenten van figuurtjes gestoten zijn, die tot in de 19e eeuw geproduceerd werden, en voor wat betreft het Westerwaldgebied tot de tweede helft van de 20e eeuw toe.

Bedevaartpijpen

Zo'n ruim 200 jaar geleden moet er al een Goudse pijpmaker geweest zijn, die een nieuwe markt ontdekte: de volksdevotie. Hij maakte een pijp waarbij aan beide zijden van de ketel St.-Antonius van Padua staat afgebeeld. (4) Hoewel deze pijpmaker misschien niet de eerste was, want we kennen een tweede pijp (5) die mogelijk nog wat ouder is, waarop zowel St.-Antonius als O.L.V. van Kevelaer staan afgebeeld. En hiermee zijn we met zekerheid beland bij de bedevaartpijpen, want het zal wel de bedoeling zijn geweest, dat die verkocht werden in de plaats waar men ter bedevaart ging.

Misschien mag het niet hardop gezegd worden, maar hoe groot - of hoe klein - is het verschil tussen een dergelijke pijp en een fles met bronwater uit Lourdes in de vorm van een Maria-beeld? Zijn beide in feite niet voortgekomen uit dezelfde kitscherige gedachte?

Zoals verderop blijkt, zijn er van Kevelaer nogal wat verschillende pijpen bewaard gebleven, zodat het gepast is om er wat uitgebreider bij stil te staan.

Luxemburg - Kevelaer

Voor de oorsprong van Kevelaer als 'Nederlands' genadeoord (tot 1801 hoorde het bij het bisdom Roermond en de toevloed van pelgrims uit Nederland is al van 1642 af bijzonder groot geweest) moeten we naar de stad Luxemburg. Daar bouwde in 1624 pater Brocquard, een jezuïet, op een mooi punt buiten de stad een kapelletje ter ere van de Moeder Gods. In processie trok de paters met hun leerlingen erheen met een houten Mariabeeldje. Het jaar daarop begon men te bouwen aan een grotere kapel. In 1626 brak de pest uit en ook de brave pater Brocquard werd door de ziekte getroffen. Op zijn sterfbed bad hij Maria om genezing en beloofde haar blootsvoets van de stad naar de kapel te gaan en daar het eerste offer, een waskaars, te bren-

gen. Maria verhoorde zijn gebed en de pater genas. Van die dag af kreeg het beeld de titel 'Troosteres der bedrukten'. Toen de kapel in 1627 voltooid was, trok het beeld een toevloed van mensen van alle rang en stand. Er kwamen prentjes in omloop van het beeld van O.L.V. van Luxemburg.

Kevelaer

Nu gebeurde het, dat een eenvoudige koopman uit Geldern, Hendrick Busman, rond de kerst in het jaar 1641 op de weg bij Kevelaer bij een zg. 'hagelkruis' een stem hoorde zeggen: *'Ghy sult hier een heylighe huysken maecken!'* (6), terwijl er in de omtrek toch geen andere sterveling aanwezig was. Dat herhaalde zich ongeveer een week later nog eens. De man zag er erg tegenop om van zijn armoede geld opzij te leggen, wel wetende dat zijn vrouw Mechel het er zeker niet mee eens zou zijn. Maar toch gelastte hij haar dagelijks twee of drie stuiver opzij te leggen. Op de lange duur zou hij zo wel 100 gulden bijeen zamelen voor de bouw van een kapelletje. Enige dagen later hoorde hij voor de derde keer op dezelfde plek de stem en dezelfde woorden. Ook nu kon van bedrog geen sprake zijn. Daarom besloot hij in zijn voornemen om een kapelletje te bouwen te volharden.

Het genadebeeld van de „Troosteres der bedroefden” te Kevelaer

En toen gebeurde het dat een maand voor Pinksteren zijn vrouw 's nachts een visioen had van een stralend licht met daarin de afbeelding van een kapelletje met daarin weer een prentje, zoals zij dit kort tevoren gezien had in de handen van twee soldaten. Die hadden twee prentjes van O.L.V. van Luxemburg bij zich gehad om ze aan de luitenant van de compagnie van kapitein Machewitz te geven, die in Kempen gevangen zat. De soldaten hadden geprobeerd er een te verkopen aan Hendricks vrouw, maar die had, zuinig als ze was, de prijs, een blauwmeuser, te hoog gevonden. Hendrick zelf had de verschijning niet waargenomen en kon ook zijn vrouw nauwelijks geloven, toen ze hem ervan vertelde. Maar toen enige wachters hem overdag vroegen naar het licht in zijn huis, dat ze die nacht tijdens hun ronde hadden opgemerkt, schonk hij meer geloof aan de verschijning, en hij stuurde zijn vrouw naar de soldaten om een prentje te bemachtigen. Deze zeiden echter, dat ze die aan de luitenant gegeven hadden en dat ze maar geduldig moest wachten op zijn vrijlating, die overigens spoedig daarop volgde. De vrouw ging naar hem toe, maar de luitenant wilde er voor geen geld of iets anders afstand van doen of hij moest eerst weten waarom ze zo gebrand was op de prentjes.

Ze vertelde wat de reden was en toen mocht ze er een uitzoeken dat ze dadelijk aan haar man gaf. Deze liet een plankje schilderen en het prentje erop plakken, zodat het gemakkelijk in 't kapelletje kon worden geplaatst.

De zusters carmelitessen van Geldern kregen van de schilder gedaan het plankje met het prentje een nacht in hun klooster te laten om het te vereren. Toen de man het de volgende dag wilde ophalen, kreeg hij het ondanks zijn aandringen niet mee, zodat hij genoodzaakt was het aan Hendrick Busman te zeggen, die het toen - we kunnen wel zeggen op hoge poten - kwam teruggeisen. Tenslotte kreeg hij het mee, waarbij hij gevolgd werd door een menigte mensen. Het leek hem daarom beter het plankje voorlopig onder te brengen bij de paters capucijnen, die er echter door de toeloop van het volk niet zo gelukkig mee waren. Ze hadden liever, dat de afbeelding in processie naar Kevelaer gedragen werd. We weten niet, waarom dit niet zo gebeurd is, want de pastoor van Kevelaer heeft het in het geheim op zaterdagavond de 31e mei van 1642 afgehaald en de dag daarop geplaatst in het kapelletje, dat door Hendrick Busman gebouwd was naar de vorm zoals zijn vrouw die in de nachtelijke verschijning had gezien. Al dadelijk trok het kapelletje een grote menigte uit Geldern en andere dorpen.

Een jaar later al, de 22e oktober 1643, werd de eerste steen gelegd voor een nieuwe, grotere kapel, naar het voorbeeld van

de kapel 'In 't Zand' bij Roermond. Dit is de tegenwoordige 'kaarsenkapel'. Het oorspronkelijke kapelletje van Busman werd in 1654 vervangen door de huidige zeshoekige kapel. Nog altijd komen er jaarlijks naar dit heiligdom zo'n half miljoen pelgrims voor de onopvallende, eenvoudige 7,5 bij 11 cm metende kopergravure, die in 1640 waarschijnlijk te Antwerpen gedrukt is. (7)

NOTEN

1. Maria's Heerlijkheid in Nederland, deel VI, J.A.F. Kronenburg, F.H.J. Bekker, Amsterdam, 1909
2. De Lieve Vrouwkes van Limburg, Ad. Welters, Uitgeversmaatschappij Gebrs. Van Aelst, Maastricht-Vroenhoven, 1937
3. Opgravingen in Amsterdam
Fibula-Van Dishoeck, Haarlem, 1977
4. Kleipijpen, W. Krommenhoek & A. Vrij,
WEVO, Amstelveen, z.j.

Opmerking: St.-Antonius van Padua is *niet* degene die beschreven staat onder noot 42 op blz. 305, waar de H. Antoni(n)us, bisschop van Florence, beschreven wordt.

St.-Antonius van Padua, in Portugal Antonius van Lissabon genoemd omdat hij daar in 1195 geboren werd en bovendien het grootste deel van zijn leven in Portugal doorbracht, werd, nadat hij in 1220 na een storm in Italië landde en volgeling van Franciscus van Assisi werd, in 1224 uitgezonden naar Zuid-Frankrijk om daar de Albigenzen te bekeren. Daarna was hij vooral werkzaam in Padua en omgeving, waar hij in 1231 stierf. Onder het volk werd hij bekend als wonderdoener en patroon van verloren zaken. (*Heilige Antonius, beste vriend, zorg dat ik mijn ..... weer vind.*) In de iconografie wordt hij vaak afgebeeld met het Kindeke Jezus, omdat de legende wil, dat men hem eens heeft aangetroffen in gesprek met het Jezuskind. Dan is te verklaren, dat als tegenhanger van Maria met Kind op een pijp ook Sint-Antonius met Kind werd afgebeeld. Niet dus, omdat volgens Brongers (*Nieuwsblad voor pijprokers, 9e jrg. 1*) de parochiekerk van Kevelaer aan Antonius van Padua zou zijn toegewijd, want daarvan is de H. Antonius Abt de patroon, een geheel andere heilige, al heeft onwetendheid omtrent dit gegeven de pijpmaker misschien parten gespeeld.

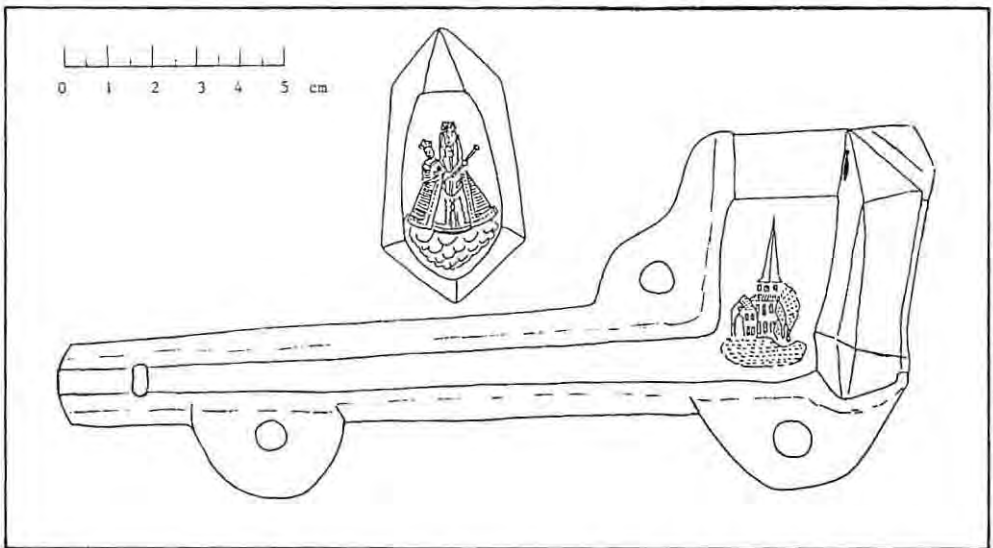
5. Van gouwenaar tot bruyère pijp, G.A. Brongers,
Gaade Amerongen, 1978
6. Maria's Heerlijkheid in Nederland, deel VIII, 1914
7. Kevelaer, Nieuwe Pelgrimsgids, Johannes Oomen, Kevelaer, 1979

Pijpen uit Kevelaer

Geen enkel ander genadebeeld of bedevaartplaats is zo vaak op pijpen afgebeeld als O.L.V. van Kevelaer, niet alleen in diverse variaties maar ook in verschillende modellen en door diverse fabrikanten.

Niet alleen tal van Westers-waldse pijpmakers hielden zich met de fabricage voor een zo groot en lonend afzetgebied bezig, maar ook 'buitenlanders' pikten een graantje mee zoals onderstaande messingvorm van de firma Trumm-Bergmans uit Weert getuigt. (afb. 1)

En tot op heden worden er door Lothar Hein in Hilgert pijpen vervaardigd voor dit vermaarde bedevaartsoord. Afb. 2a, b b.v. gemaakt in een driedelige vorm toont ons aan de voorzijde, zwak gesneden, Maria met Kind,

Afb. 1. Messingvorm van de firma Trumm-Bergmans uit Weert

geflankeerd door twee zwevende engelen die een kroon dragen. Aan de linker- en rechterzijde eenzelfde tak met bloem. Op de licht gebogen steel met knopmondstuk lezen we: Z. ANDENKEN - AN KEVELAER. Het vooraanzicht is mat beschilderd in de kleuren blauw (mantel), geel (Kindje en engeltjes), rood (de vleugels van het engeltje midden onder de Mariafiguur), goudglanzend (scepter en de twee kronen). De bloemen zijn uitgevoerd in matgroen (steel en bladeren), rood (bloemblad) en geel (bloemknop).

De hoogte van deze rondbodempijp is 4 cm en de lengte van de steel 12 cm.

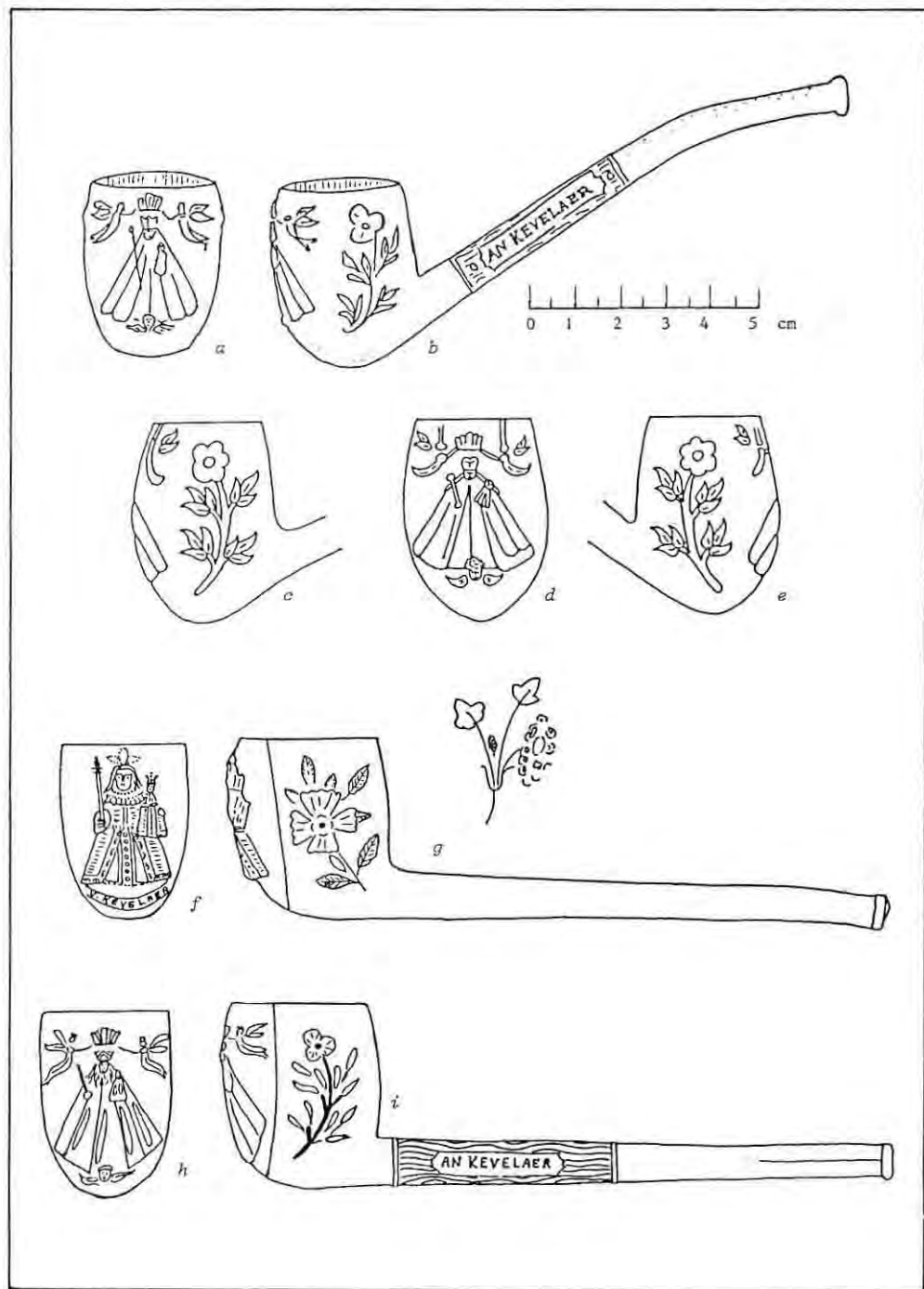
Deze pijp is eveneens bekend zonder beschildering, gemaakt van witte klei. Geverfd en wit zijn beide uit de collectie van Fred Tjymstra. Eenzelfde exemplaar werd door N. Augustin afgebeeld in zijn monografie *Pijpen uit het Westerwald*, nr. 8 (afbeelding b).

Ook de volgende afgebeelde pijp, gevonden in Grave, vertoont dezelfde beschildering, maar vorm en stilering zijn afwijkend. De maker van deze Kevelaerpijp (afb. 2c,d,e) is niet bekend.

Eveneens van recente datum is de volgende (afb. 2f,g) pijp, gefabriceerd voor Theodor Lamp in Höhr (1921-1975). Ook deze is in een driedelige vorm gemaakt met een redelijk goed gesneden vooraanzicht van Maria met Kind, met eronder de tekst: V. KEVELAER. Links en rechts op de ketel staan twee verschillende fantasiebloemen. Deze witte rondbodempijp heeft een ketelhoogte van 4 cm en de rechte steel met knopmondstuk een lengte van 12,5 cm. De witte uitvoering is uit de collectie van F. Kompier, maar deze pijp is ook bekend in een zeer donkerbruin gelakte staat uit de collectie van F. Tjymstra.

Van dezelfde firma Lamp uit Höhr afkomstig is de volgende rondbodempijp (afb. 2h,i) met rechte steel en knop-zadelmondstuk. De voorzijde en zijkanten vertonen praktisch dezelfde afbeeldingen als het gebogen model (afb. 2a,b). Onbeschilderd. Dit model komt echter ook voor met glanzende beschildering in de volgende kleuren: geel met blauwe banen (mantel van Maria en kleed van de engelen), blauw met gele banen (mantel van het Kind), rood-rose (alle hoofden), goud (dubbele kronen van Maria, scepter en de vleugels van de drie engelen), donkerbruin (steel, stelen en knop van de bloem), groen (bladeren), rood (bloembladen) en hemelsblauw (tekstcartouche). De tekst luidt: Z. ANDENKEN AN KEVELAER. (Beide uit de collectie van F. Tjymstra) Ook D. Duco toont ons in zijn jaarverslag *Icon 1976* een vrijwel identiek exemplaar, maar maker onbekend. (afb. 3a,b)

Afb. 2.

Een qua model en afmetingen vergelijkbare pijp van een onbekende maker uit het Westerwald laat ons de volgende afbeelding zien. (afb. 3c,d) Vanuit een driedelige vorm, met redelijk gesneden voorzijde maar door de beschildering verzwakt, zien we weer het ondertussen bekende genadebeeld met eronder de tekst KEVELAER. Aan weerszijden van de ketel een bebladerde tak met twee onopvallende bloemen. De rechte steel eindigt in een knop-zadelmondstuk.

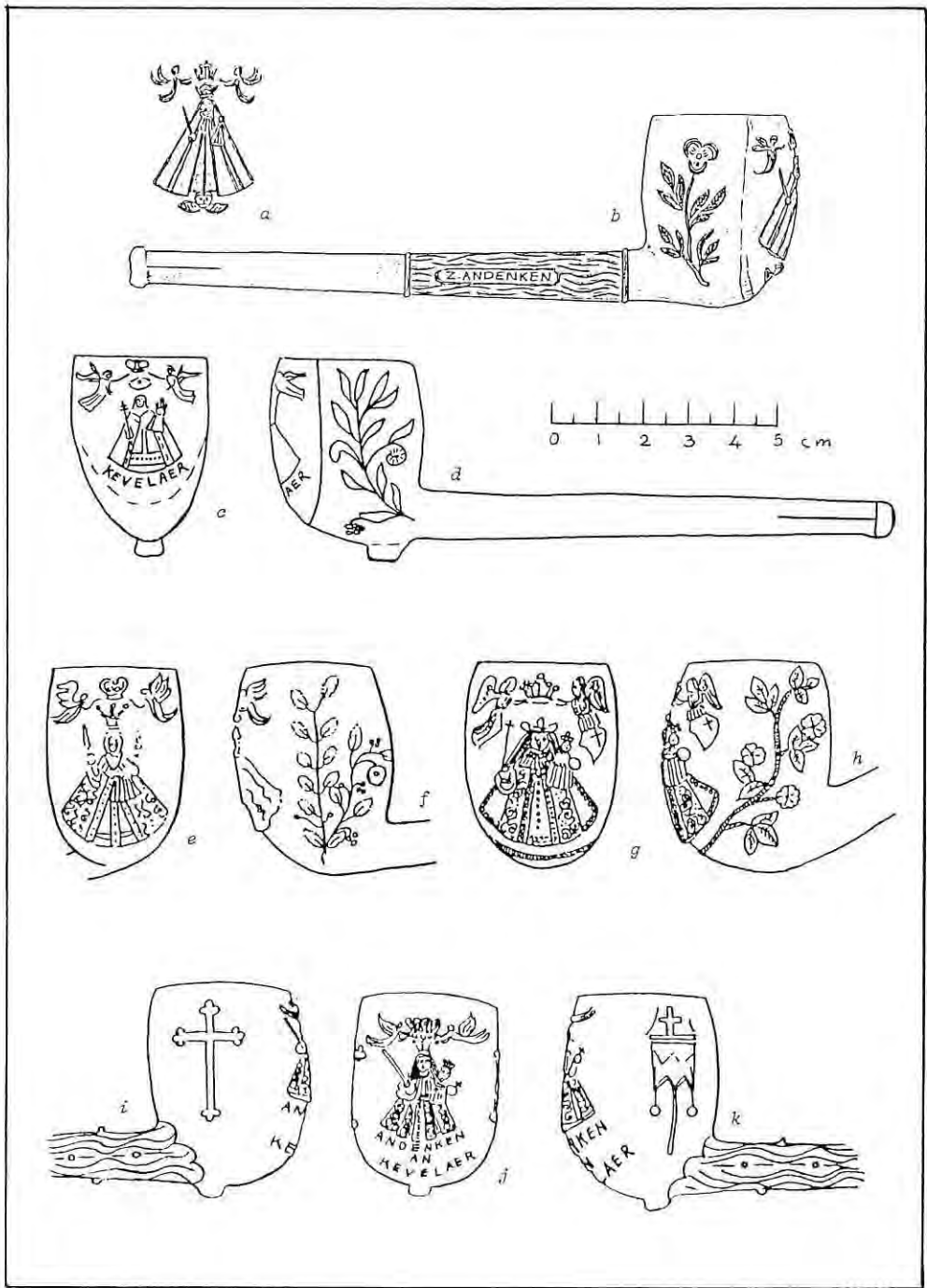
De hoogte van de ketel is 3,8 cm en de lengte van de steel 11,5 cm. Deze pijp, gemaakt van witte klei, is totaal lichtbruin-okerkleurig gelakt, terwijl het kleed van Maria en Kind en de engelen in rood is uitgevoerd, de mantel van Maria in blauw, de kronen van Maria en het Kind in lichtgrijs-blauw. (Collectie F. Tymstra)

Eveneens van onbekende makers zijn de volgende drie pijpen. (afb. 3e,f;g,h en i,j,k) Ze zijn alle drie afgebeeld in de al eerder genoemde *Pijpen uit het Westerwald*, nr. 8 door N. Augustin. Opvallend aan het derde exemplaar zijn de afbeeldingen van een bedevaartskruis en -vaandel aan weerszijden van de ketel.

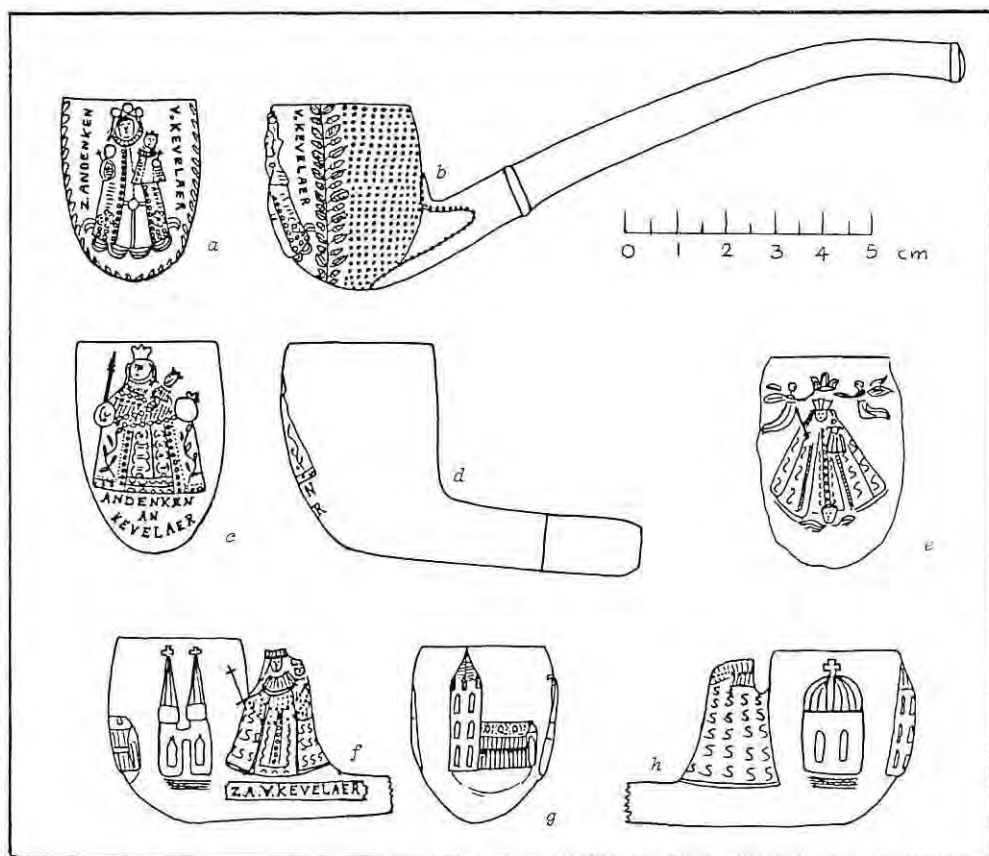
Ook de firma Wilhelm Klauer und Söhne in Baumbach (1863-heden) fabriceerde een drietal Kevelaerpijpen. Twee ervan zijn duidelijk afkomstig uit dezelfde driedelige vorm (afb. 4a,b) maar verschillend van uitvoering. Ze tonen ons een goed gesneden vooraanzicht van Maria met Kind met daarlangs vertikaal de tekst Z.ANDENKEN V.KEVELAER. De vormnaad is uitgevoerd in eikelblad-eikelmotief en de kop-steelaanhechting in vissebekmotief. De hoogte van de ketel is 4 cm en de steellengte 13 cm. Beide pijpen hebben een lichtgebogen steel met knopmondstuk. Het eerste exemplaar is wit en onbeschilderd, het tweede exemplaar uit dezelfde vorm is bruingelakt, terwijl de eikel-eikelbladnaad in groene fluorescerende verf is uitgevoerd, en Maria, de vissebek en de lettering in goudverf.

De derde Klauerpijp is een insteekpijp (afb. 4c,d) uit een driedelige vorm met metalen busje, waarin een mondstuk van been, riet, hoorn of pararubber werd geplaatst. Het vooraanzicht is goed gesneden met als tekst onder de afbeelding ANDENKEN AN KEVELAER. De ketelopening is niet gebotterd maar zoals gebruikelijk in het Westerwald, recht afgesneden. De pijp is bruin-geel-bruin gelakt als imitatie-meerschuur, het zg. calciné-effect.

De hoogte is 4,3 cm en de lengte van de steel-insteek 5 cm. (Collecties F.Tymstra en J. Engelen)

Afb. 3.

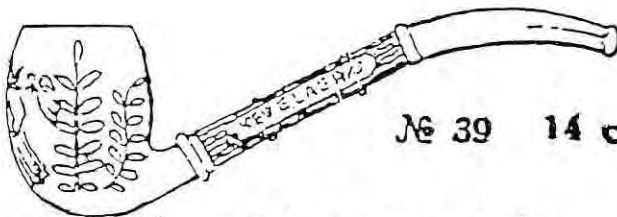
Afb. 4.

Ook het volgende ketelfragment (afb. 4e) is weer van een onbekende maker. Het komt uit een driedelige vorm met een redelijk scherp gesneden vooraanzicht. Het is wit en onbeschilderd. Aan een van de zijden van de ketel valt nog een rest te herkennen van waarschijnlijk een bloemtak. Hoogte rond 4,3cm. (Collectie F.Tymstra)

Als laatste voorbeeld van de serie Kevelaerpijpen twee exemplaren uit dezelfde driedelige vorm van de pijpmaker Julius Wingender en Co in Höhr (1796-na 1940). (afb. 4f,g,h) Op het vooraanzicht en beide zijkanten staan eenvoudige, grof gesneden afbeeldingen van de kapel en kerken, die in Kevelaer een rol spelen. Op de steel bij de ketel staat een redelijk scherp gesneden genadebeeld met daaronder op de steel de tekst Z.A.V.KEVELAER. De hoogte van de niet gebotterde ketel is 4 cm. Het ene exemplaar is onbeschilderd en het andere is uitgevoerd in de volgende kleuren: bordeaux (kleed van Maria)

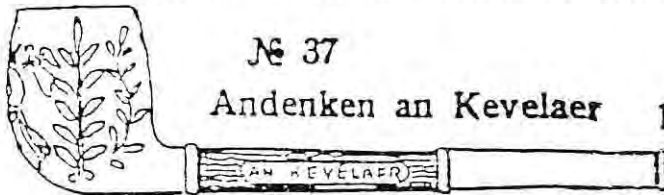
en blauw (de mantel). (Collecties F.Tymstra en J.Engelen)

Ten slotte, om het verhaal over de Kevelaerpijpen af te ronden, een uitvergroting van een gedeelte van een pagina van de catalogus van de firma J. Schilz-Mullenbach uit Höhr, waarop de volgende vier afbeeldingen te zien zijn: (afb. 5)

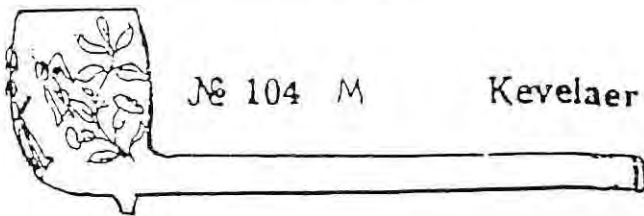
№ 39 14 cm

Muttergottesb. u. Schrift z. Andenken an Kevelaer

№ 37

Andenken an Kevelaer 14 cm

№ 104 M

Kevelaer

13 cm

№ 105 M

Kevelaer

14 cm

Afb. 5.